

РОЛЬ “ПРОСВІТИ” У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА

Окреслено зусилля Товариства “Просвіта”, спрямовані на формування українського народознавства у перші роки діяльності. Наведено огляд етноматеріалів, зібраних організацією у 1868–71 рр., та згадано пізніші зусилля Товариства щодо збирання пам’яток усної народної творчості у Галичині.

Ключові слова: “Просвіта”, народознавство, фольклор.

Десятиріччя після революції 1848 р. було періодом “великого упадку української справи в Галичині”, духовної “мертвеччини і схоластики”¹. На думку І. Франка, слова якого наводимо, 1850-ті рр. – це також “майже повна пустиня на полі етнографічних пошукувань: лиш де-де появляються в друку розрізнені народні пісні або давніші збірки...”².

У порівнянні з попередніми 1830–1840-ми рр., коли внаслідок зусиль “Руської Трійці” в Галичині широко розгорнулася й набула значного розвитку народознавча робота, наступне десятиріччя справді, хоча й не було цілковитою “пустинею”, характеризується явним занепадом у цій ділянці праці. Як свідчать архівні матеріали і публікації в “Зорі Галицькій”, віденському “Вістнику” та деякі інші, збирацька і дослідницька робота на полі етнографії та фольклористики продовжувалася, з’явилися й нові імена її трудівників (С. Витвицький, В. Залозецький, І. Галька, О. Торонський).

Пожвавлення українсько-культурного та літературного життя в 1860-х рр. надало народознавчій праці в Галичині нового сильного імпульсу під впливом творчості Т. Шевченка, розширення і посилення зв’язків з діячами Наддніпрянської України. Найбільше цю працю стимулювало наростання свідомо національного – “народовського” руху, що протистояв москвофільському відступництву значної частини галицької інтелігенції, а також поява таких видань, як “Слово” (1861), “Вечерниці” (1862), “Мета” (1863), “Русалка” (1866), “Правда” (1867).

Героїчні сторінки історичної минувшини народу, його культурних надбань, традицій та усної словесності стали основою утвердження національної свідомості, боротьби за права української мови. Безперервний процес поширення цих надбань, творення та їх культурно-естетична значущість трактувалися як доказ невичерпної життєздатності й високої духовно-творчої сили народу. Молоді патріоти-народовці одним із основних завдань вважали якомога краще пізнати народ, збагнути його думку, сягнути в глибини його культурних традицій. І вже не тільки для того, щоб, подібно романтикам, милуватися ідеалізованим народом, а щоб краще знати, розуміти його та цілеспрямованіше працювати для нього.

Народознавство стало неодмінним предметом уваги учнівських і студентських гуртків у гімназіях та вищих навчальних закладах, у періодиці з'явилися спеціальні рубрики “Жива словесність”, “Із уст народу”, в яких публікувалися записи фольклорних матеріалів, описи народних звичаїв, обрядів тощо.

Тому не дивно, що й новозасноване Товариство “Просвіта” було відразу зорієнтоване в двох основних напрямках праці: пізнання народу і праці над його освітою. Перший Статут, прийнятий на Першому загальному зборі Товариства 8 грудня 1868 р., надавав йому характер наукового і в одному з перших пунктів зазначав, що його ціллю є “збирання і видавання всіх плодів усної словесності народної, як: пісень, казок, приповідок, історичних переказів і загалом усього, що до пізнання народа і його історії причинитися може”³.

Про уважне ставлення до народної культури, збір її пам'яток, відповідні публікації тощо заявляли і попередні перед “Просвітою” громадсько-культурні товариства в Галичині (“Ставропігійський Інститут”, “Галицько-Руська Матиця”, “Народний Дім”). Але, по-перше, жодне з них не поставило це завдання з такою серйозністю, як воно було сформульоване в статуті “Просвіти” – як наукове завдання, і, по-друге, не зробило дійових кроків для його реалізації. Тому вже тогочасний коментатор цього пункту статуту назвав його новаторським⁴. Про важливість та актуальність народознавчого напрямку діяльності “Просвіти” говорив і її перший голова А. Вахнянин на перших загальних зборах⁵.

Відповідно до такого спрямування Товариства, його керівний орган (“Виділ”) поділився на дві секції: 1) *етнографічну*, яка мала займатися організацією народознавчої збирацької і дослідної роботи, підготовкою і виданням збірників, фольклорних і етнографічних матеріалів; 2) *просвітню*, обов'язком якої було поширення освіти між простим народом.

Таке спрямування і така структура Товариства проіснували недовго – трохи більше півтора року. Вже з самого початку виявилось, що дуже обмежені можливості Товариства, зокрема матеріальні, не дають змоги йому продуктивно розвивати свою діяльність в науково-етнографічному й освітньому напрямках, що намір видання етнографічних матеріалів важко реалізувати. Тому вирішено, що “Просвіта” повинна зосередитися на другому аспекті роботи – ширенні освіти між українським народом головно шляхом видання популярних книжок і організації читальень в містах і селах. Саме таке рішення прийнято на других загальних зборах “Просвіти” у травні 1870 р. і відповідно кодифіковано у зміненому Статуті, згідно з яким Товариство перестало бути науковим, у зв'язку з чим припинялася й діяльність його етнографічної секції. Тоді було висловлено ідею створення спеціального товариства, завданням якого стала б організація наукової роботи. Реалізацією цієї ідеї мало бути засноване у Львові в 1873 р. Товариство ім. Т. Шевченка.

Без сумніву, що рішення про припинення науково-народознавчої праці “Просвіти” зумовили реальні обставини, твереза уваженість можливостей і раціональне спрямування зусиль на щось одне – дуже важливе для свого часу – на розгортання культурно-освітньої роботи в народному середовищі. Розумної значущості цього кроку не заперечиш і з віддаленої, сьогоднішньої, історичної дистанції.

Водночас, коли взяти до уваги те, що стосовно народознавства було зроблено в Товаристві за неповних два роки, то доводиться шкодувати, що воно заскоро припинило свою роботу в цій сфері, не продовжило її принаймні хоча б трохи довше.

Своїм першим Статутом “Просвіта” задекларувала створення, по суті, першого на західноукраїнських землях наукового осередку народознавчої роботи. І вже внаслідок самого цього акту зростав авторитет народознавчих аспірацій: від любительських занять вони піднімалися до рівня серйозної наукової праці.

Це, а також плановане в документах “Просвіти” видання етнографічних матеріалів⁶, послужило сильним імпульсом для активізації збирацької роботи на місцях; простежується і помітне пожвавлення дослідницьких опрацювань етнографічного й фольклорного матеріалу. В тогочасній українській пресі, зокрема в журналі “Правда”, який почав виходити в 1867 р., систематично друкуються різні публікації з етнографічного народознавства. До них належить і цінна праця Володимира Навроцького “Весілля в Кутузові” (“Правда”, 1869. – №№ 32–35, 37, 39).

До “Просвіти” з усіх боків почали надходити збірки записів народних пісень, казок, легенд, переказів, приказок, прислів’їв, описи звичаїв, обрядів, повір’їв тощо. За короткий час тут зібрався великий матеріал. Особливо прислужилися для розвитку народознавчої роботи у “Просвіті”, формування її фольклорних і етнографічних збірок молоді в той час ентузіасти, згодом відомі громадсько-культурні діячі: Мелітон Бучинський, Остап Терлецький і згаданий В. Навроцький. Вони запропонували Товариству свої збірки, а також залучили до збирацької роботи багатьох знайомих, друзів і родичів (В. Волошинюк, М. Бибрик, П. і К. Бородайкевич, Г. Бучинська та ін.).

Почалася робота і над підготовкою зібраних матеріалів до друку. З тогочасного листування, публікацій у пресі видно, що були розроблені певні засади опрацювання записів, на основі яких з участю студентської й учнівської молоді велися систематизація та переписування різного типу даних. Але Товариство не мало засобів для видання цих матеріалів, не мало змоги навіть десь їх розмістити. Нагадаємо, що “Просвіта” тривалий час не мала власної домівки, і на перших порах її керівництво збиралося в приватних помешканнях.

Очевидно, й ця обставина суттєво вплинула на рішення про відмову Товариства від науково-етнографічної діяльності. Сьогодні ми можемо пошкодувати, що так складалися обставини, бо, судячи з того, як починалася народознавча робота в рамках “Просвіти”, вже в 1870-х рр. у Галичині могли з’явитися серйозні опрацювання з етнографії та фольклористики, публікації збірників відповідних матеріалів. У той час були налагоджені зв’язки з надніпрянськими вченими, які надсилали галичанам свої програми, порадики й питальники (квєстіонарі) для збору й опрацювання польових народознавчих матеріалів, складені на основі відповідних наукових розробок Російського географічного товариства. Те, що “Просвіта” в цій справі стала на становище загальноукраїнської орієнтації – також її велика заслуга.

З цього погляду вельми істотним є й те, що більшість зібраного фольклорного матеріалу “Просвіта” наприкінці 1871 р. вислала до Києва⁷, де склався осередок українського народознавства на основі діяльності заснованої в 1851 р. Комісії для опису губерній Київського учбового округу, яка завдяки ініціативі та зусиллям низки діячів (Д. Журавського, Д. Деляфліза, М. Маркевича, згодом М. Драгоманова,

П. Чубинського, В. Антоновича, М. Лисенка, П. Житецького та ін.), розгорнула експедиційні дослідження і стала, по суті, першою офіційною етнографічною установою в Україні. Зібрані в той час і після відкриття в Києві т.зв. Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873–1874) багаті народознавчі матеріали послужили основою низки цінних видань, зокрема відомого фундаментального семитомного корпусу (у дев'яти книгах) “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край” (1872–1878).

Отже, можна стверджувати, що львівська “Просвіта”, передаючи зібрані нею матеріали в київський осередок, якоюсь мірою приєднувала Галичину до народознавчої роботи, що розгорнулася на Наддніпрянщині. Питання, наскільки і як були використані ті галицькі матеріали в публікаціях і дослідженнях київських учених, ще потребує спеціального дослідження. Але вже навіть на основі даних з опублікованого листування М. Драгоманова з М. Бучинським⁸ можемо судити, що наддніпрянські діячі жваво цікавилися народознавчими збірками галичан, залучали їх до своїх видань.

Так, наприклад, з листа М. Бучинського до М. Драгоманова з 15 серпня 1871 р. видно, що попередньо між ними була розмова (напевно, під час першої зустрічі та знайомства у Відні в червні 1871 р.) про участь фольклорних матеріалів з Галичини у збірниках, які в той час готувалися до видання в Києві, зокрема, “Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова” (т. I, II. – Київ, 1874, 1875), “Малороссийские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова” (Київ, 1876) та ін. Інформуючи свого адресата про новини громадсько-культурного життя галицьких українців, М. Бучинський наголошує: “Не стану Вам описувати, як врадувались у Львові за приїздом Вашим та й тою взаємністю, що, дасть Біг, наконечно стане ділом, так як бажана вона була у нас від почину, а над усе звістка про збірник історичних пісень після Вашої програми усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли і наші далекі. Оце скрізьно у нас одна думка і о однім мова: слати наші записки докладом до сего видання та й записувати далі серед співучого народу, щоби, як вже не дорогоцінними думами, то множеством матеріалів додержати Вам рівновагу, – щоб зробити громадську повинність як ще не накладом у грошах, то бодай у праці”⁹.

Далі повідомляє, що пісні й казки порядкуються, сортуються, переписуються, що вже готова збірка 126-и історичних пісень і співанок, яка ще до 1 вересня буде вислана В. Антоновичу до Києва. Цікаві відомості про те, що історичні пісні записуються на ярмарках, храмових святах від сліпих лірників, які знають про Морозенка, Нечая, Коструба, але кимось налякані, бо бояться співати “антиляцькі пісні”. “Не маємо жалувати на брак історичних пісень в Галичині, – зауважує М. Бучинський. – Народ у нас єсть, оже і був-жив, і має він свою історію”¹⁰.

У листі до В. Антоновича з 3 вересня 1871 р. М. Бучинський, посилаючи збірку записів історичних пісень, пише: “Слава вам, мужі Кияни, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за будущности його поручу, за ниву словесну українську, що, видавши твори її прислів'ями (йдеться про “Українські приказки і прислів'я” М. Номиса. – СПб, 1864. – *Р. К.*) і казками (мова про збірник І. Рудченка “Народные южнорусские сказки”. – Вип. 1, 2. – Київ, 1869, 1870. – *Р. К.*), нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч

ставите! Приймайте в добру годину і сесь доклад до Вашого видання, що Вам з-під Карпатів шлеса”¹¹.

Далі автор листа обіцяє, що має надію “не одну ще таку посилку, як теперішня”, вислати адресатові, “доки наблизиться за пару літ і до нас черга і видамо збірник всіх ліричних пісень українських, – нашою причиною і на власну руку, – віддамо довг народові нашою”¹².

Остання фраза особливо примітна згадкою про задум видання в Галичині, звернімо увагу, не просто галицьких ліричних пісень, а “збірник всіх ліричних пісень українських”. Про цей задум йдеться і в листі М. Бучинського до М. Драгоманова за 17 жовтня 1871 р.: “Видання ліричних пісень загадали ми через пару літ зробити нашою задачею і за нашою причиною в Галичині, і після сего працю розкладаємо”¹³. Проглядається ця тема і в інших місцях листування.

Можливо, що це був один із пунктів тієї згаданої вище “програми” М. Драгоманова щодо видання народної усної словесності з усіх частин України (“з усіх Україн”, як писав М. Бучинський у листі до Ю. Федьковича 23 вересня 1871 р.)¹⁴, який мав реалізуватися силами галичан і, напевне, з участю “Просвіти”.

Немає сумніву, що М. Драгоманов і його київські однодумці, не декларуючи цього відверто, мали на меті показати своїми фольклористичними й етнографічними виданнями духовну соборність розмежованого загарбницькими кордонами українського народу і цілісність його традиційної культури. І те, що “Просвіта” діяльно залучилася до цієї роботи, зокрема, в особі головного в той час промотора її етнографічної секції М. Бучинського, – надзвичайно істотний факт. Це було реальним продовженням і поглибленням того ідейного спрямування праці на фольклористично-етнографічній ниві, за допомогою якого ще в 1830-х рр. члени “Руської Трійці” намагалися утвердити переконання, що, як писав І. Вагилевич у 1837 р., незважаючи на чужинецькі державні перешкоди (“перегороди господарственні”), “оце ж ми всі із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по Серету – з братією нашою задніпровою складаємо одне существо...”¹⁵.

Організаційне припинення науково-етнографічної роботи в “Просвіті” не сприяло продовженню зазначених позитивних починань і певною мірою призупинило процес розгортання народознавчого руху в Галичині. Не зарадило цьому й заснування у Львові в 1873 р. Товариства ім. Т. Шевченка. Воно мало здебільшого літературний характер і науковою роботою, в тому числі й етнографічною, займалося мало. Так тривало майже до реорганізації цього товариства в наукове (НТШ) у 1892 р.

У Галичині впродовж 1870–1880-х рр. не раз порушувалося питання про організації народознавчої та краєзнавчої роботи. Аргументовано наголосив на ньому, зокрема, М. Павлик у своїй праці “Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині” (“Друг”. – 1876. – №№ 13–16). Багато уваги приділяв цій проблемі І. Франко, за його ініціативою в 1883 р. був організований “Етнографічно-статистичний кружок” при студентському “Академічному братстві” у Львові, в його виданнях систематично друкувалися народознавчі матеріали, дослідження і методичні розробки. Та все ж дуже відчутною залишалася відсутність у Галичині наукового осередку, без якого складно було організувати якісь більш значні етнографічно-фольклористичні заходи.

Проте, констатуючи всі ці факти, не можна розгляд теми про роль “Просвіти” у розвитку українського народознавства зводити лише до того початкового періоду, коли ця роль була статутно детермінована завданням пізнання народу. Слід мати на

увазі, що елементи народознавчого, краєзнавчого спрямування були закладені і в усіх наступних (після 1870 р.) статутах, коли основна діяльність “Просвіти” спрямовувалася на культурно-освітню роботу та підвищення господарського рівня і добробуту народу. Наприклад, у статуті, прийнятому 1913 р., серед комплексу завдань “Просвіти” значаться і організація народних свят, з’їздів та прогулянок для “пізнання краю і народу та гідних звиджування місць”, “збирання і видавання всяких матеріалів до пізнання краю і народу”, проведення “промислово-господарських і етнографічних виставок”¹⁶.

Системне простеження діяльності “Просвіти” в зазначених аспектах висвітлює б, без сумніву, багатий фактаж, що прямо чи безпосередньо стосується поступу народознавства в Галичині. Хіба не мали до цієї справи відношення, скажімо, організовані при сільських і міських читальнях “Просвіти” хори, аматорські театральні гуртки, влаштування вистав, концертів, фестивалів, які піднімали та пропагували народну пісню, обрядово-звичаєві традиції, різні галузі декоративно-прикладного мистецтва, показували багатство й красу народної традиційно-побутової культури.

Філії й читальні “Просвіти” стали опорними пунктами для багатьох збирачів і дослідників народної культури та побуту. Велику допомогу вони надавали на місцях груповим краєзнавчо-етнографічним мандрівкам і експедиціям, що з середини 1880-х рр. часто проводилися в Галичині з метою пізнання краю і народу, збору польових народознавчих матеріалів та поширення просвіти серед простого народу. Наприклад, під час проведення так званої “Українсько-руської студентської мандрівки” влітку 1884 р. на Прикарпатті, в якій брали участь І. Франко і представники наддніпрянської молоді, читальня “Просвіти” в с. Корчині (тепер Сколівського району на Львівщині) не тільки організувала зустріч, утримання учасників цієї мандрівки та проведення їх силами вокально-деклямаційного вечора для селян, а й рішуче зреагувала на спробу властей перешкодити цьому заходіві. У вірші, присвяченому Корчині, І. Франко захоплює вітав створення тут першої в цій місцевості читальні:

*Тут першу читальню стрічаєм – дай Бог
Йй в кождім селі ще діждати*¹⁷.

Етнографічні виставки, які проводилися з ініціативи чи за сприянням “Просвіти”, не тільки звертали увагу широкої громадськості, вчених на пам’ятки народної традиційної культури, здобутки народного мистецтва, але й сприяли їх колекціонуванню, відбору для музейних збірок.

Дуже значний і продуктивний народознавчий аспект діяльності “Просвіти” після її поширення поза Галичиною: на початку ХХ ст. на Наддніпрянщині, з 1905 р. – в Канаді, а згодом і в інших місцях поселення української трудової й політичної еміграції; з 1906 р. – на Кубані, з 1920 р. – на Закарпатті, з 1928 р. – на Зеленому Кліні в Харбіні і т.д. Тут, у “Просвіті”, часто зосереджувався широкий комплекс різних видів діяльності, в тому числі й народознавчої¹⁸. Так, закарпатська “Просвіта” видавала “Науковий збірник...”, в якому були опубліковані цінні матеріали та дослідження з етнографії й фольклористики, її музейна комісія багато зробила для збору етнографічних колекцій заснованого “Просвітою” “Руського національного музею” в Ужгороді.

Це лише окремі штрихи до розробки поставленої в заголовку теми. Але й зазначені моменти переконують, що роль і внесок “Просвіти” в розвиток українсько-

го народознавства вагомі. А тому й варто зайнятися більш ґрунтовним спеціальним вивченням цієї теми.

Roman Kyrchiv. The role of “Prosvita” in the development of Ukrainian ethnology
The author describes attempts of the “Prosvita” society to form Ukrainian ethnology in the first years of its existence. He surveys ethnological materials that were collected by the organization in 1868-1871 and points out later attempts of the society to collect folklore materials in Galicia.

Key words: “Prosvita”, ethnology, folklore.

-
- ¹ Франко І. Шість листів галицьких старорусів з рр. 1853–1863 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 48. – С. 3.
 - ² Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. // Возняк М. О. З життя і творчості Івана Франка. – М., 1955. – С. 237.
 - ³ Правда (Львів). – 1868. – № 38. – С. 454.
 - ⁴ Там само. – С. 456.
 - ⁵ Там само. – № 43. – С. 514.
 - ⁶ Лозинський М. Сорок літ діяльності “Просвіти”. – Львів, 1908. – С. 10.
 - ⁷ Там само. – С. 20.
 - ⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1977 / зладив М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1910. – Т. 13.
 - ⁹ Там само. – С. 3.
 - ¹⁰ Там само. – С. 3, 4.
 - ¹¹ Там само. – С. 7. В листі до М. Драгоманова з 10 вересня 1871 р. М. Бучинський писав, що В. Антоновичу вислано 170 пісень і 4 казки (очевидно, перекази) історичні, а Руденкові 22 казки “всіляки” (Там само. – С. 37).
 - ¹² Там само. – С. 8.
 - ¹³ Там само. – С. 48.
 - ¹⁴ Там само. – С. 38.
 - ¹⁵ Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – Київ, 1982. – С. 195.
 - ¹⁶ Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 186–187.
 - ¹⁷ Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1976. – Т. 3. – С. 256. Докладніше про це див.: Кирчів Р. Слідами однієї Франкової мандрівки // Шляхами Івана Франка на Україні. – Львів, 1982. – С. 59–67.
 - ¹⁸ Див.: Перський С. Популярна історія товариства “Просвіти” у Львові. – Львів, 1932. – С. 206–249.